

O'ZBEK TILIDA KOMISSIV NUTQIY AKTLARNING IFODALANISHI

Shukurov Rahmatillo

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Abdikunduzova Sadoqat

Farg'ona davlat universiteti, o'qituvchi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada nutqiy akt funksiyalari bilan bir qatorda, uning asosiy kategoriyalari tadqiq qilinadi, har bir kategoriya komissiv nutqiy aktiga tegishli ba'diy asarlardan olingan turli misollarda atroflicha tahlil qilinadi.*

Kalit soʻzlar: *nutqiy akt, lokutiv, perlokutiv, illokutiv, deklarativ, reprezentativ, ekspressiv, direktiv, commissiv.*

ВЫРАЖЕНИЕ КОМИССИОННЫХ РЕЧЕВЫХ АКТОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: *В данной статье наряду с функциями речевого акта рассмотрены его основные изучаются категории, каждая категория связана с коммисивным речевым актом оно подробно анализируется на различных примерах, взятых из произведений.*

Ключевые слова: *речевой акт, локативный, перлокутивный, иллокутивный, декларативный, репрезентативный, экспрессивный, директивный, коммисивный.*

EXPRESSION OF COMMISSIVE SPEECH ACTS IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. *In this article, along with the functions of the speech act, its main categories are studied, each category is related to the commissive speech act it is thoroughly analyzed in various examples taken from the works.*

Keywords: *speech act, locutionary, illocutionary, perlocutionary, declaratives, representatives, expressives, directives, commissives.*

Bugungi kunda ogʻzaki muloqot muammolarini oʻrganish tilshunoslik va unga bogʻliq bir qator sohalar, xususan, psixolingvistika, sotsiolingvistika, neyrolingvistika kabi yoʻnalishlarning diqqat markazida turadi. Nutqni tadqiq etishning istiqbolli yoʻnalishlaridan biri lingvistik pragmatika boʻlib, u nutq faoliyatini til birliklaridan foydalanish va soʻzlovchilarning maqsadlari oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlikni aniqlash nuqtayi nazaridan oʻrganadi. Bundan koʻrinadiki, insonlar oʻrtasidagi nutqiy munosabatni ifoda etuvchi nutqiy etiket koʻrinishlari lingvopragmatika oʻrganish obyekti boʻlib, uning XX asr ikkinchi yarmidagi rivoji shu davrda shakllangan nutqiy akt nazariyasining lingvofalsafiy taʼlimot sifatida shakllanishi bilan bogʻliq. Nutqiy akt tushunchasining tilshunoslikka kirib kelishida amerikalik olim, pragmatika asoschisi Ch.S.Pirsning tilga mantiqiy-falsafiy kategoriya deb qarashi asos boʻlgan. Nutqiy aktmuayyan jamiyatda qabul qilingan nutqiy xulq-atvor tamoyillari va qoidalariga muvofiq amalga oshiriladigan maqsadli nutq harakati sanaladi[1]. Koʻrinadiki, nutqiy akt -

lingvistik xulq-atvor qoidalariga muvofiq amalga oshiriladigan maqsadli kommunikativ harakat bo'lib, so'zlovchi (adresant), tinglovchi (adresat) va nutqiy vaziyat kabi uchta komponentni o'z ichiga oladi. Biror kishining so'z yordamida muloqot qilishi, yoki kimdir biror narsa qilish niyatida ekanligini nutq orqali ifodalashi nutqiy akti keltirib chiqaradi.

Insoniyatni boshqa jonzodlardan ajratib turuvchi o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lgan til(language), jamiyat a'zolari o'rtasida turli xil voqea, jarayon hamda munosabat va his tuyg'ularni bir-birlariga ifoda etishda qo'llanadi. Tilning jonli jarayonga kirib kelishi orqali nutq(speech) paydo bo'ladi. Dunyoda hech bir so'z ustasi yo'qki, ongidagi his-tuyg'ulari tinglovchiga nutq orqali aniq va mukammal yetkaza oladigan. Nutq jarayoni orqali inson ongida turfa xil psixologik holatlar yuzaga keladi. Real holatda vujudga kelgan kommunikativ nutq a'zolari hisoblangan so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi holatlar, muammolarni, nutqning ta'siri kabi sohalarini tadqiq qiluvchi tilshunoslik yo'nalishlaridan biri pragmatolingvistikadir.

Ilk bor ushbu ta'limot V.Humboldt, Sh. Balli, K.Byuller, E.Benvenist, M.Baxtin kabi olimlarning tadqiqotlarida paydo bo'lgan bosa, Sh.Safarov pragmatika XX asrning ikkinchi yarmidagi rivoji nutqiy akt(speech act) nazaryasining lingvofalsafiy ta'limot sifatida shakllanishi bilan bog'liqligi hamda bu sohaning asosiy namoyondalari sifatida ingliz mantiqshunosi J.L.Ostin va amerikalik psixolog J.Syari kabi olimlar ishlarida shakllanganini ta'kidlaydi. Nutqiy akt nazariyasi pragmatikaning kichik sohalaridan biri sifatida kiritilgan. Ushbu tadqiqot sohasi so'zlar, so'z birikmalari va gaplarni nafaqat ma'lumotni yetkazish, balki turli harakatlar orqali kommunikativ muloqot usullarining qo'llanilishini ham o'z ichiga oladi. Ushbu soha nafaqat tilshunoslik balki falsafa, psixologiya va adabiyot nazariyalarida, hatto sun'iy intellekti rivojlantirishda qo'llaniladi.[2]

Nutqiy akt nazariyasi 1975-yilda Oksford faylasufi J.L.Ostin tomonidan "So'zlar bilan qanday ishlash kerak"("How to Do Things With Words") asarida yangi soha sifatida kiritilgan va amerikalik faylasuf J.R.Syorl tomonidan ushbu soha yanada yangi bosqichda rivojlangan va boyigan. U nutq jarayonidagi gaplarning uch bosqichini yoki tarkibiy qismlarini ko'rib chiqadi: 1.Lokutiv(locutionary). Bu ma'lum bir tovushni talaffuz qilish yoki ma'lum belgilar qo'yish, muayyan so'zlarni ishlatish va ularni ma'lum bir tilning grammatik qoidalariga va ma'lum bir his-tuyg'ularga muvofiq ishlatish va ular olingan til qoidalariga ko'ra belgilanadigan ma'lum bir murojaat qilish kabi nutq harakatidir. [3.81] 2. Illokutiv (Illocutionary). Boshqa shaxsga aytish orqali niyatini va maqsadini ifoda etish. 3. Perlokutiv (perlocutionary). Ushbu jarayonda so'zlovchi tomonidan bayon etilgan nutqiy akt orqali tinglovchida paydo bo'lgan reaksiya holati nazarda tutiladi. Nutqiy aktlar so'zlovchi tomonidan aytilgan nutq tinglovchi ruhiyatiga qay darajada ta'sir etishiga qarab J. Syorl tomonidan beshta asosiy kategoriyalar (declaratives, representatives, expressives, directives, commissives)ga ajratilgan. [4. 25]

Nutqiy aktlarning illokutiv tasnifi asosida majburiyat aktlari ajratiladi. Bu akt turida ham so'zlovchining kommunikativ maqsadi asos qilib olinadi, bu akt ingliz tilshunosligida komissiv akt deb ham yuritiladi. Komissiv aktlarda, odatda, so'zlashuvchilar o'zaro muloqotga kirishar ekanlar, ular qaysidir maqsadni o'z oldilariga asosiy maqsad qilib qo'yadilar. Demak, so'zlovchi o'z nutqiy harakati orqali kelgusida bajarilishi lozim bo'lgan biror faoliyatni zimmasiga oladi. Majburiyat aktlari verbal va noverbal kommunikatsiya jarayonida barcha ishtirokchilar uchun ma'lum bo'ladi[5:212]. Jumladan,

- Hayvon! - dedi Baqoev, - bu sigirni sotib puliga cho'chqa olish kerak!(Abdulla Qahhor "Adabiyot muallimi")

Kommissiv nutqiy aktlar. (commissives). Direktiv nutqiy akt jarayonidan kelib chiqqan, kelajakda bajarilishi so'ralgan yoki talab etilgan holatlarda ikkinchi shaxs tomonidan ushbu vazifani bajarishga rozilik bildirish, va'da berish yoki rad etish jarayoni kommissiv nutqiy akti orqali bayon etiladi. Kommissiv nutqiy akti kuchli yoki kuchsiz holatda yuzaga chiqadi. Misol uchun, ma'lum bir vazifani bajarishga bel bog'lashda "va'da beraman" so'z birikmasi gapga qo'shimcha ma'no yuklasa, rad etish jarayonida, "aslo yo'q", "hech qachon" so'z birikmalari va shu bilan birga bazi frazeologik birliklar("Tuya hammomni orzu qilibdi", "Tushingni suvga ayt", "Chuchvarani hom sanabsan") kuchli rad etishga urg'u berishda yordam beradi.

Kommissivlar so'zlovchini ba'zilariga topshiradigan gaplardir harakat kursi xususiyati. Kommissiyalar - bu nutqiy harakatlarning bir turi so'zlovchi kelajakdagi ba'zi harakatlarga oid niyatini bildiradi. Ba'zan, kimdirga aytib, kelajakda biror narsa qilishni xohlaydi va'da, tahdid, ogohlantirish yoki rad etish kabi narsalar. Nutq harakatlarida ular kommissivlar deyiladi. Ostin (Searle, 1979:11) ta'kidlaganidek, majburiyat, ma'lum bir harakat yo'nalishi bo'yicha ma'ruzachi majburiyatni bajarishidir. Aniq misollardan ba'zilari: va'da, nazr, garov, ahd, shartnoma, kafolat, quchoqlash va qasam. Ekspressiv nutqiy harakatlar nutqiy harakatning so'zlovchini harakatga keltirishini bildiradigan kelajakdagi harakat; so'zlovchining kelajakda biror narsa qilishga o'zini o'zi majburlashini bildiradigan harakat. [6.20] Kommissiv aktning quyidagicha turlari bor;

1. Tahdid

Mifflin (2003: 1) ga ko'ra, tahdid bir ifodasidir og'riq, jarohat, jazo yoki yomonlik qilish niyati. Bu bayonotda agar siz kimgadir aytsangiz, ularga zarar yoki muammo keltirasiz ular siz xohlagan narsani qilmaydi. Masalan: Unsinoz bozvantidagi tanglarni o'ynab:

- Menga davlat kerak emas, davlat kerak bo'lsa, borar edim, - dedi.

Bu gap dodxoga tegib ketdi.

- Nima kerak?

2. Va'da

Va'da qilish yoki qilmaslik og'zaki yoki yozma kelishuvdir. Va'da - so'zlovchiga eslatish uchun ishlatiladigan gapkelajakda qilinadigan narsa. Va'da - bu qilingan deklaratsiya, kabi boshqa bir kishiga, kelajakka nisbatan, unga ishonch hosil qilish biror narsani qiladi yoki qilmaslik. Bu bir kishi tomonidan og'zaki majburiyatdir b Masalan: harbiylar qasamyodida ishlatiluvchi "Yurtimga sodiq xizmat qilaman",

Agar, darkor bo'lsa har choq,

Chorlasa Vatan,

Qo'lyozmalarimni tashlab,

Shinel kiyaman.(Usmon Nosir "Gulzor - chaman")

3. Ogohlantirish

Ogohlantirish - bu boshqalardan ehtiyot bo'lishni maqsad qilgan so'z. Bu mumkin maslahat, ogohlantirish, taklif va hokazo bo'lingan. Masalan: Ma'ruzachi tinglovchini bunday qilmaslik haqida ogohlantiradi va shuni xohlaydi. Masalan,

-Marg'uba menga halitdan aza ochma, ko'z yoshi men o'lgandan keyin ham kerak bo'ladi. (Abdulla Qahhor "Muhabbat")

4. Rad etish

So'zlovchi tinglovchi qilmasligini qat'iy aytganda, berish yoki biror narsani qabul qilish, bu rad etish deb ataladi. Bu rad etish, rad etish harakatidir talab qilingan, so'ralgan yoki qabul qilish uchun taklif qilingan har qanday narsa. Masalan:

"Afsuski, ziyofatda qatnasha olmayman deb o'ylayman".

O'z jazomni o'zim beray,

Azob-la o'lay...

Yo'q!.. Hamdam bo'l, qo'limdan tut,

Janglarga kiray!(Usmon Nosir "Gulzor - chaman")

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Лингвистический энциклопедический словарь.- М.:Сов, энциклопедия, 1990.
2. M. Nasridinov NUTQIY AKTNING ASOSIY KATEGORIYALARI. ILTIMOS\UNDOV NUTQIY AKTI - SCIENCE AND INNOVATION INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL VOLUME 1 ISSUE 8 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337
3. Ahmadiev, N. M., & Juraev, I. M. (2019). Family reading-a leading factor in the promotion of youth moral education. Научные исследования в Кыргызской Республике, (3), 24-27.
4. Nasridinov, M., & Usmonova, D. (2022). EXPOSITION FUNCTIONS IN THE NOVEL "THE JUNGLE BOOK". International Journal Of Literature And Languages, 2(05), 22-28.
5. Hakimov M., Gaziyeva M. Pragmalingvistika asoslari - Toshkent, 2020.
6. NUR WAHYU PAMBUDI AN ANALYSIS OF COMMISSIVE SPEECH ACT USED IN THE VOW - ENGLISH LETTERS DEPARTMENT., 2017. 20-sh.